

Radicaal maar toch redelijk¹

Het ontstaan van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM)

De tweede feministische golf begon in Nederland in 1968. Dat was vroeg. Niet zo vroeg als in de Verenigde Staten (1966), waar de welvaart - cruciale factor bij het ontstaan van de tweede golf - een tiental jaren eerder dan in West-Europa tot volle wasdom kwam. Maar in omringende Europese landen, zoals Engeland, Duitsland en Frankrijk, ontstond de beweging een half tot twee, drie jaar later dan in ons land.

De onvrede bij jonge, goed opgeleide vrouwen ten aanzien van de bestaande seksenverhoudingen was in Nederland sterker ontwikkeld dan elders in Europa. Niet dat de positie van vrouwen daar zoveel beter was dan hier. In de meeste met Nederland vergelijkbare landen bestond een aanzienlijke machtsongelijkheid tussen de seksen, die bijvoorbeeld tot uiting kwam in een ondergeschikte positie van vrouwen in de huiselijke sfeer, in hun marginale aanwezigheid in politieke organen en in hun slechte positie op de arbeidsmarkt. Maar toch sprong Nederland er in één opzicht duidelijk uit: een samenspel van historische factoren als de verzuiling, de confessionele dominantie binnen het verzuilde systeem en een niet (1914-1918) of in relatief geringe mate (1940-1945) optredende mobilisatie van vrouwen voor mannenberoepen tijdens de twee wereldoorlogen, bracht met zich mee dat het ideaal van de thuismoeder hier sterker verankerd was dan in vergelijkbare landen en dat een geringer percentage van de gehuwde vrouwen betaald werkte.²

Toen dan ook veranderingen in de naoorlogse samenleving - verbetering in de opleidingsmogelijkheden van meisjes, toename van het percentage betaald werkende gehuwde vrouwen als gevolg van de economische groei en een stijgende acceptatie van dit verschijnsel, met name in de jaren zestig - aan het ideaal van de thuismoeder gingen tornen, voelde een groeiende groep jonge vrouwen met een goede opleiding zich gefrustreerd door de tegenstrijdige boodschappen die haar bereikten: de genoten opleiding verschaftte belangrijke

vaardigheden en hield de belofte in van een goede baan, maar tegelijk was de meisjesopvoeding - in Nederland meer dan elders - nog steeds gericht op een ontkenning van die vaardigheden en op huwelijk en moederschap als eindbestemming. De discrepantie tussen wat mogelijk leek en wat werkelijkheid was werd des te sterker ervaren omdat ze botste met in de welvaartsstaat levende denkbeelden over het recht op gelijke ontplooiing en op zelfbeschikking voor iedereen; ideeën die met name tijdens de brede vernieuwingsgolf van de late jaren zestig werden verwoord.

Dit onbehagen moest wel een vertaling krijgen; die kwam er met de oprichting van de Actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) op 26 oktober 1968. MVM luidde een nieuwe fase in de historie van het Nederlands feminisme in. Reden om bij het ontstaan van deze organisatie stil te staan. Najaar 1988 werd MVM opgeheven omdat het actieve ledenbestand van de actiegroep sterk was verminderd in vergelijking met de succesrijke jaren zeventig; zoals de feministische beweging in haar geheel wat actievoeren betreft momenteel in een dal zit. Bovendien organiseert de beweging zich de laatste jaren rond deelonderwerpen; de behoefte aan een organisatie als MVM, die vanuit een totaalvisie alle belangrijke vraagstukken van het feminisme probeerde te bestrijken, lijkt te ontbreken.³ Maar twintig jaar geleden was er wel behoefte aan een dergelijke groepering.

De mensen die aan de wieg stonden van MVM kijken graag terug naar de begintijd. Het was een periode waarin vreugde over de komst van de nieuwe organisatie overheerste; conflicten en spanningen waren er nog nauwelijks, die kwamen later pas. Gedurende haar bestaan heeft MVM altijd een specifieke plaats ingenomen in de Nederlandse feministische beweging. De organisatie werd steeds gekenmerkt door een combinatie van radicale ideeën met een gematigd, reformistisch opereren. Dit karakter droeg zij vanaf het begin. Men kan zelfs stellen dat het moment waarop MVM ontstond in hoge mate bepalend is bewees voor de specifieke kleur van de organisatie.

Hoe ontstond MVM? Wie waren de mensen die aan de wieg stonden van de actiegroep; wat bewoog hen? Hoe verwierf MVM haar karakter van 'radicaal en toch redelijk' en in hoeverre was dit een kracht of een zwakte?

Het netwerk en de nieuwe beweging

Voor het ontstaan van een sociale beweging is een netwerk van gelijkgezinden nodig, die ontvankelijk zijn voor de ideeën van de nieuwe beweging.⁴ De vrouwen die de eerste leden van MVM zouden vormen hadden een verschillende achtergrond, maar er waren tevens duidelijke overeenkomsten. Juist de gemeenschappelijkheid vormde de voedingsbodem voor MVM. Het waren goed opgeleide vrouwen van rond de dertig, die sympathiseerden met de anti-autoritaire denkbeelden van de democratiseringsbeweging van zestig en soms daarin actief waren. Zij hadden een gevoel van onbehagen over de positie van vrouwen en over de dwingende opvattingen over vrouwen zoals die toen bestonden. Soms voelden zij zich door mannen gediscrimineerd. Een aantal van hen slaagde er redelijk in zich te onworstelen aan het traditionele rolpatroon - bijvoorbeeld doordat zij toch een goede baan kregen en zich hierin ook wisten te handhaven. Dit ging evenwel zelden zonder slag of stoot, waardoor de aanwezige onvrede eerder werd versterkt dan dat zij minder werd.

De heersende opvatting in Nederland was die van de voltooide emancipatie. Niet alle 'beginvrouwen' waren zich er in de jaren die voorafgingen aan het ontstaan van MVM dan ook van bewust dat hun onbehagen te maken had met de manier waarop de samenleving was ingericht; het werd nogal eens in persoonlijke termen vertaald. De vrouwen die wel door hadden dat er iets was als een seksenvraagstuk, waren geïnteresseerd in het *nieuwe* feminisme.

Tot het nieuwe feminisme hoorden de boeken van De Beauvoir, Margaret Mead, Myrdal en Klein, Friedan en Sullerot, die alle in meer of mindere mate de rechtvaardigheid en het 'natuurlijk karakter' van de bestaande rolverdeling tussen de seksen ter discussie stelden.⁵ Tot het nieuwe feminisme hoorde ook de oprichting van de National Organisation for Women (NOW) in 1966, waarmee Betty Friedan de Amerikaanse tweede golf in gang zette.

Het nieuwe feminisme behelsde het inzicht dat de gelijke rechten waarvoor tijdens de eerste golf was gestreden niet werkelijk hadden geresulteerd in gelijke kansen voor vrouwen; dat de emancipatie nog *niet* voltooid was. Het nieuwe feminisme zette zich af tegen de versterking van het traditionele vrouwelijkheidsideaal sinds de Tweede Wereldoorlog die het resultaat was van na de oorlog ontwikkelde wetenschappelijke inzichten over de zorgende kwaliteiten van vrouwen, over de onmisbaarheid van de moeder in de eerste levensjaren van het kind en over de complementariteit der seksen waaruit de

maatschappelijk georganiseerde seksenscheiding te verklaren zou zijn.

Gelijke kansen, gelijk recht op ontplooiing, het recht op zelfbeschikking; kortom streven naar seksengelijkheid. Dit was de kern van dit feminisme, dat zich bediende van sleutelwoorden van de vernieuwingsbeweging van de jaren zestig. Deze feministische ideeën maakten deel uit van het cluster dat begrippen omvatte als democratisering, medezeggenschap, inspraak, verzet tegen autoriteit en establishment, het propageren van de vrije-tijdmaatschappij, anti-autoritaire opvoeding en seksuele bevrijding, en verzet tegen het monogame burgerlijk huwelijk en tegen een consumptiemaatschappij.

De nieuwe feministische ideeën waren in de periode 1965-1968 dan ook in ongestructureerde vorm te vinden in de diverse sectoren van de vernieuwingsbeweging. Zo werd in D'66-kringen gediscussieerd over bevolkingspolitiek, abortus provocatus en een voor vrouwen rechtvaardiger belastingstelsel.⁶ Zo had Provo zijn Witte-Kinderenplan, gericht op anti-autoritaire opvoeding, waarbij de ouders samen de kinderen zouden opvoeden (hoewel het in de enkele praktijkvoorbeelden toch weer de moeders waren die het deden). Zo had Provo ook zijn Witte-Wijvenplan, dat pleitte voor een 'ander soort creativiteit' voor vrouwen dan alleen het huishouden en voor seksuele vrijheid, voorbehoedmiddelen en een betere seksuele voorlichting voor vrouwen en meisjes.⁷ Zo was er al een enkele marxistische studiegroep, waarin jonge vrouwen zich bogen over het 'vrouwenvraagstuk'.

In het algemeen was in de Nederlandse samenleving sprake van een stijgende belangstelling voor het nieuwe feminisme, hoewel het hier altijd nog ging om een kleine groep. Tekenend is dat *Le deuxième sexe*, het boek van De Beauvoir uit 1949, in deze periode eindelijk in Nederlandse vertaling op de markt kwam. De media legden eveneens groeiende aandacht voor de nieuwe beweging aan de dag. Er verschenen artikelen over het Amerikaanse nieuwe feminisme in de *NRC*. Daarnaast was er onder meer de emancipatorische vrouwenpagina van Wim Hora Adema in *Het Parool*.

De oude beweging

Naast het nieuwe was er een *oud* feminisme. Dit hoorde bij de zogenaamde traditionele vrouwenorganisaties; de organisaties die opge-

richt waren tijdens of in het kielzog van de eerste feministische golf. De traditionele vrouwenorganisaties organiseerden in totaal zo'n 600.000 vrouwen, maar bleven nagenoeg uit het blikveld van de jonge generatie. Hun ledenbestand was aan het vergrijzen. Ten dele lag dit aan het feit dat deze organisaties niet erg de media zochten en relatief weinig aan de weg timmerden. Gedeeltelijk kwam dit omdat, in samenhang met de opvatting van voltooide emancipatie, binnen en buiten de vrouwenorganisaties het standpunt werd verkondigd dat zij hun tijd gehad hadden. Voor de sympathisanten van de vernieuwingsbeweging van zestig, waartoe de oprichtsters van MVM hoorden, golden de traditionele vrouwenorganisaties - als ze al bekend waren - bovendien vaak als tuttig, grijs of als vertegenwoordigsters van het conservatieve deel der natie, het establishment.⁸

De onbekendheid en de vooroordelen die bestonden ten aanzien van deze organisaties maakten dat men vaak geen idee had van het werk dat deze verrichtten om de belangen van Nederlandse vrouwen te bevorderen; werk dat onder meer lag op het terrein van het huwelijksrecht, van de arbeidsvoorwaarden van gehuwde en ongehuwde vrouwen en op dat van de belangenbehartiging van vrouwen op internationaal niveau. Heel wat bouwstenen van vernieuwing werden op deze wijze aangedragen, maar dat wil niet zeggen dat deze organisaties de bedding hadden kunnen vormen van waaruit de tweede feministische golf had kunnen ontstaan, nog afgezien van het feit dat ze een vergrijsd ledenbestand hadden.

Zonder het zicht op de verschillen tussen de diverse organisaties te verliezen - de niet-confessionele waren doorgaans progressiever dan de confessionele - kan gesteld worden dat de bestaande vrouwenorganisaties zich in het algemeen bewogen binnen het stramien van de heersende opvattingen. Ze waren doorgaans een stuk minder radicaal dan de aanhangers van het 'nieuwe feminisme', voor welk fenomeen in hun gelederen wel aandacht bestond. De discussies over de noodzaak van roldoorbraak tussen de seksen die binnen Vrouwenbelangen, een van de meest vooruitstrevende organisaties, halverwege de jaren zestig werden gevoerd hadden nog een wat aarzelend en weinig systematisch karakter.⁹ Betaalde arbeid van gehuwde vrouwen met jonge kinderen bleef in de meeste traditionele organisaties op aanzienlijke weerstand stuiten. Ten slotte: de eerste officiële eisen tot legalisering van de abortus werden vanuit die kringen niet eerder dan in 1969 geformuleerd. Dit moge in het totaalbeeld van de Nederlandse samenleving redelijk vroeg zijn; de vrouwenorganisaties behoorden zeker niet tot de avant-garde in dit opzicht, aangezien

deze al een twee- tot drietal jaren eerder haar legaliseringseisen naar buiten bracht. Kortom, het was aan anderen om een antwoord te geven op het bij de jonge generatie groeiende onbehagen over de bestaande seksenverhoudingen.

De Nivon-lezing en het onbehagen

Vier vrouwen zijn met name belangrijk geweest bij de voorbereiding van MVM: Joke Kool-Smit, Hedy d'Ancona, Elsje Engelsman-Scheen en Inez van Eijk. Ze pasten in het profiel van de nieuwe generatie dat ik eerder heb geschetst. Zo waren ze alle vier in 1968 rond de dertig jaar oud, universitair geschoold, politiek geïnteresseerd (lid van de Partij van de Arbeid), sympathisant van de democratiseringsbeweging van de jaren zestig en kritisch ten aanzien van heersende 'autoritaire' opvattingen. Bovendien waren ze alle vier gewend aan optreden in het openbaar via publicistische activiteiten of door deelname aan acties. Alle vier woonden ze in Amsterdam, de 'roerige' stad.

Hedy d'Ancona¹⁰ (geboren in 1937) was midden jaren zestig - behalve wetenschappelijk medewerkster aan het Instituut voor Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam (UvA) - politiek en journalistiek actief. Ze publiceerde over het seksenvraagstuk (maar ook over andere zaken) onder meer op de vrouwenpagina van Wim Hora Adema in *Het Parool*.¹¹ Op grond van deze artikelen werd Hedy d'Ancona april 1967 benaderd om mee te werken aan een 'onbehagennummer' van het literaire maandblad *De Gids*. Rond die tijd kreeg D'Ancona via de statisticus Constant Kool, die ze door haar werk kende, inzage in een lezing die zijn vrouw een maand tevoren had gehouden voor het Nivon in Rotterdam. D'Ancona trok de conclusie dat het gewenste verhaal in ruwe vorm eigenlijk al was geschreven en ze verzocht Joke Kool-Smit haar lezing te bewerken tot een artikel. In het najaar van 1967 verscheen het 'Onbehagen bij de vrouw' in *De Gids*.

Al een keer eerder had Joke Kool-Smit (geboren in 1933) zich in het openbaar feministisch gemanifesteerd. Ze had - in 1966 - tot de eersten behoord die het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen inzake abortus bepleitten.¹² De Nivon-lezing had Kool-Smit, wetenschappelijk medewerkster aan het Instituut voor Vertaalkunde van de UvA, publiciste en moeder van twee kinderen, gehouden op verzoek

van een kennis. Deze lezing vormde voor haar de aanleiding om zich te gaan verdiepen in het seksenvraagstuk in brede zin. De lezing maakte deel uit van een cyclus rond het thema 'man en vrouw'; teken van de stijgende belangstelling in de samenleving voor het nieuwe feminisme.¹³ In de lezing waren de contouren van het Gids-artikel duidelijk zichtbaar.

Enkele hoofdpunten uit artikel (en lezing¹⁴): Kool-Smit leverde kritiek op de heersende opvatting dat de emancipatie voltooid was. (Nederlandse) vrouwen verkeerden wel degelijk in een achtergestelde positie. De oorzaak van die achterstelling was gelegen in de toenmalige huwelijksvorm die vrouwen afhankelijk maakte van mannen, omdat hen van jongsaf aan werd bijgebracht dat huwelijk en moederschap hun eindbestemming was. Bovendien werden meisjes in hun jeugd geconfronteerd met een dubbele boodschap: enerzijds werden zij door de verbeterde opleidingsmogelijkheden na de oorlog aangeemoedigd goed hun best te doen op school, anderzijds had dit iets van een Sisyphusarbeid, omdat de goede schoolprestaties toch niet zouden worden beloond met een dienovereenkomstige maatschappelijke carrière. Dit was bepaald niet bevorderlijk voor de motivatie.

Kool-Smit besteedde uitvoerig aandacht aan het taboe dat het moederschap niet altijd de vreugdevolle ervaring was die het volgens de heersende opvattingen geacht werd te zijn. 34% der gehuwde vrouwen zou graag een betaalde baan willen. Vrouwen moesten politieke druk gaan uitoefenen; gaan kijken welke partijen zich sterk wilden maken voor hun belangen.¹⁵ Vrouwen dienden het zelfbeschikkingsrecht inzake abortus te verkrijgen en er moest een vorm van algemene arbeidstijdverkortung - ze pleitte voor een werkweek van dertig uur¹⁶ - komen, waardoor de betaalde en onbetaalde arbeid kon worden herverdeeld over de seksen.

Bewustwording

In een recent artikel over de tweede golf wordt (niet voor de eerste keer) beweerd dat er in de begintijd van de nieuwe feministische beweging geen sprake was van 'echte bewustwording'.¹⁷ Die echte bewustwording zou in deze opvatting pas later komen met de start van de 'praatgroepen' begin jaren zeventig. Het gaat hier om een typisch voorbeeld van anachronistisch redeneren, omdat een latere periode als norm wordt genomen voor de beoordeling van gebeurtenissen die eind jaren zestig plaats vonden.

Alleen al de reactie die het 'onbehagen' teweeg bracht, logenstraft de opvatting dat er in die beginperiode niet zoiets was als 'echte bewustwording': 'Toen mijn stuk uitkwam regende het brieven en telefoontjes', schreef Joke Smit zelf vele jaren later.¹⁸ Van wie precies deze reacties afkomstig waren is niet meer te achterhalen. Wel is op grond van terugblikken en interviews iets terug te roepen van het effect dat dit artikel op veel vrouwen in die tijd had. 'Verpletterend, anders kan ik het niet noemen, verpletterend was de indruk die het op me maakte. Dit stuk ging over mij. Hier stond alles wat ik altijd onbewust had gevoeld, alles wat ik vaag wist en waar ik me innerlijk tegen verzette. Ik was dus toch niet gek (...) Dit stuk zou mijn leven veranderen', schrijft Marijke Harberts in haar boekje over het sterfproces van Joke Smit.¹⁹

Rosalien Schenk, net als Harberts vanaf de begintijd bij MVM betrokken, vindt haar beschrijving van het effect van het 'onbehagen' en van de euforische sfeer die het teweegbracht heel herkenbaar. 'De problematiek leefde, je praatte erover met gelijkgezinden, buurvrouwen bijvoorbeeld', aldus de nu 54-jarige Schenk.²⁰ In die context viel het 'onbehagen'. Het fungeerde als vlam in de pan, maakte alles bespreekbaar, bracht de diverse ongestructureerde elementen van de boodschap van het nieuwe feminisme samen.²¹

De respons op het 'onbehagen' was zelfs zo krachtig dat Joke Kool-Smit in overleg met Hedy d'Ancona besloot tot oprichting van een organisatie. Want, zoals ze het zelf later zou verwoorden: 'Simone de Beauvoir had het bij een boek gelaten en dat was niet genoeg geweest'.²² Bij dit besluit speelde ook een serie van drie artikelen een rol. Deze artikelen, van de hand van de hoogleraar economie (UvA) Henk Misset, verschenen in het weekblad *Vrij Nederland* in februari en maart 1968.²³

Kapstok voor Misset vormde het SER-advies van 1966 over vrouwenarbeid. Dit stelde maatregelen voor om het betaald werken van gehuwde en ongehuwde vrouwen te stimuleren, waaronder bevordering van parttime-arbeid, goede scholing en herscholing, verbeterde voorlichting over mogelijkheden tot betaalde arbeid en verhoging van belastingvrije aftrek voor betaald werkende vrouwen. In aansluiting op de heersende opvattingen in de Nederlandse samenleving zag de SER evenwel geen aanleiding te adviseren tot het treffen van voorzieningen om het betaald werken van vrouwen met kleine kinderen te bevorderen. Op grond van met name Scandinavisch onderzoek (Misset beriep zich daarnaast ook op Friedan) was wel degelijk het nodige in te brengen tegen de in het SER-rapport verwoorde opvat-

ting als zou de afwezigheid van een moeder schadelijk voor jonge kinderen moeten worden geacht.²⁴

Als de maatschappij zorgde voor voldoende ondersteuning, niet in de laatste plaats door een positieve houding en als de vaders een gelijk aandeel hadden aan het werk binnen het gezin, hoefde een evenwichtige ontwikkeling van jonge kinderen niet te worden belemmerd door het buitenshuis werken van hun moeders, aldus Misset. Een voorhoede van 'militante intellectuele vrouwen' die veranderingen tot stand wilden brengen was dringend gewenst, aangezien de bestaande vrouwenorganisaties zich te zeer bij de status quo neerlegden.²⁵

Misset kreeg na verschijning van zijn artikelenreeks betuigingen van bijval - onder meer van vrouwen die zich erdoor aangesproken voelden - hoewel minder dan Joke Kool-Smit; 'het liep niet in de tientallen'.²⁶ Kool-Smit zelf belde hem na enige weken op om hem te vertellen dat zij zich door zijn stukken zeer gesteund voelde. Korte tijd daarna maakte zij melding van haar besluit een organisatie op te richten.²⁷

Aktiegroep 'Vrouwen 2000'

Een 'marktonderzoekje' onder vrienden en kennissen wees uit dat er grote belangstelling bestond voor een dergelijke nieuwe organisatie. Voorjaar 1968 (vermoedelijk april of mei)²⁸ werd een pakket stencils verzonden, bestaande uit een inleidende brief, een voorlopig programma en een vragenlijst. Het werd gestuurd naar - voornamelijk uit Amsterdam en omgeving afkomstige - vrienden en kennissen en naar kranten en tijdschriften. Vermoedelijk omvatte deze eerste mailing zo'n 200 namen. Tevens werd in de vragenlijsten om namen van potentiële andere geïnteresseerden gevraagd. In de inleidende brief werd ook gezegd dat het initiatief bij onvoldoende respons niet zou worden doorgezet.

In de brief stond dat er een groep met een activerende functie diende te komen om een mentaliteitsverandering met betrekking tot de positie van vrouwen te bewerkstelligen; de bestaande vrouwenorganisaties voorzagen te weinig in een op dit terrein duidelijk aanwezige lacune.²⁹ Het voorlopige door D'Ancona en Kool-Smit opgestelde programma had als opschrift *Aktiegroep 'Vrouwen 2000'*; wat inhield dat de positie van vrouwen in het jaar 2000 aanzienlijk verbeterd moest zijn.³⁰ Van deze actiegroep konden vrouwen die

inkomsten uit arbeid hadden gewoon lid en mannen en vrouwen die de doelstellingen onderschreven buitengewoon lid worden. (Een onlogische beperking in het lidmaatschap - die later ook niet is gehandhaafd - gezien het belang dat men eraan hechtte dat vrouwen zonder baan er een konden krijgen als ze wilden.³¹) Van de leden van de actiegroep (soms werd over 'bond' gesproken) werd een actieve instelling verwacht en men hoopte dat ze lid zouden zijn of worden van een beroepsorganisatie (vakbond of anderszins), van een politieke partij of van andere organisaties die zich inzetten voor vrouwenbelangen.

Tot de doelstellingen op lange termijn behoorde de bestrijding van 'niet-door-empirisch-onderzoek-bevestigde opvattingen over de natuur van vrouwen en mannen', het verwisselbaar maken van 'traditionele mannen- en vrouwenrollen' en het streven dat 'alle vrouwen en mannen gelegenheid krijgen hun latente of zichtbare bekwaamheden in de maatschappij te ontplooien'. Dit laatste impliceerde dat de 'achterstelling van de vrouw op allerlei terreinen des levens' diende te verdwijnen. Tenslotte moest het recht op 'werk buitenshuis' van gehuwde vrouwen 'juridisch, economisch en politiek-sociaal' worden verankerd.³²

'Vrouwen 2000' sprak zich uit voor de bevordering van roldoorbrekend onderwijs - onder meer zou een samengaan van technische en nijverheidsscholen noodzakelijk zijn - en van her- en bijscholingsmogelijkheden voor oudere vrouwen. Als tijdelijke oplossing (men had oog voor de ongunstige positie van de parttimer) moest parttime-werk gestimuleerd worden. De ILO-conventies en EEG-overeenkomsten terzake van gelijke betaling voor gelijkwaardige arbeid dienden door het Nederlandse parlement te worden bekrachtigd. Vrouwen, gehuwd of ongehuwd, hadden recht op dezelfde promotiekansen en pensioenrechten als mannen. Verzelfstandiging van gehuwde vrouwen met eigen inkomen in de belastingheffing moest worden nagestreefd. De positie van zwangere vrouwen diende te worden verbeterd.

Aan deze, al vrij uitvoerige opsomming van projecten welke 'Vrouwen 2000' wilde entameren kan nog een selectie van andere punten worden toegevoegd: De Nederlandse mentaliteit moest zodanig veranderen 'dat opvoeden niet uitsluitend of voornamelijk als een taak van de moeder' werd gezien. De wettelijke achterstand van gehuwde vrouwen binnen het gezin en van ongehuwde moeders diende te verdwijnen. Men wilde dat het 'aankweken van een gezinsplanning-mentaliteit met alle kracht gepropageerd' werd en streefde

naar 'legalisering van abortus op verzoek'. De financiële positie van gescheiden vrouwen was voor verbetering vatbaar. Kinderopvangvoorzieningen en overblijfmogelijkheden dienden te worden uitgebreid. Gelijktrekking van schooltijden in dezelfde plaats en van school- en arbeidstijden (bij inkrimping van de arbeidsweek) moest worden bevorderd. Meer efficiëntie in de huishouding, betere woonvoorzieningen en verbetering van bezorging en dienstverlening stonden op het programma. Voor het welslagen van al deze activiteiten was samenwerking met andere organisaties nodig.³³

Dit programma verwoordde een aantal van de belangrijkste denkbeelden die de Nederlandse tweede golf zouden bepalen: Aan de betekenis ervan wordt dan ook te weinig recht gedaan als wordt gezegd dat het 'grondidee van de groep uit het allereerste uur was: steun aan getrouwde vrouwen die wilden werken'.³⁴ Voor de oprichters was het arbeidsvraagstuk belangrijk - zoals in de inleiding is aangegeven was het ideaal van de thuismoeder hier sterker verankerd dan elders en de belemmeringen voor (gehuwde) vrouwen die betaald wilden werken waren dienovereenkomstig groter - maar toch niet meer dan een deel van een groter geheel.

Steun aan getrouwde vrouwen die betaald werk wilden verrichten was een chapter dat ook door de traditionele vrouwenorganisaties - althans de progressieve - werd gedekt. Dit programma had een wijdere implicatie. Het nieuwe van de tweede golf was nu juist dat hierin de gehele organisatie van de bestaande seksenverhoudingen ter discussie werd gesteld. Zo werden er vraagtekens geplaatst bij de rolverdeling tussen de seksen en bij de mentaliteit die eraan ten grondslag lag. De overheersende positie van mannen werd bekritiseerd, alsmede de vanzelfsprekendheid van de 'natuurlijke' bestemming van vrouwen in het moederschap en van het bestaan van 'vrouwelijke' eigenschappen. En er werd onder meer gepleit voor het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen over hun eigen lichaam. Al deze zaken waren - zeker in aanleg - vanuit een totaalvisie gericht op seksengelijkheid in dit programma aanwezig en zouden bij de voorbereiding van MVM nog verder worden uitgewerkt.

Op een paar uitzonderingen na is weinig van de oorspronkelijke aanmeldingsformulieren bewaard gebleven. In ieder geval werd in voldoende mate positief gereageerd om het initiatief voort te zetten. Onderlinge contacten speelden een belangrijke rol om snel een voldoende grote groep aanmeldingen te bewerkstelligen. Onmisken-

baar was sprake van een, informeel, netwerk. De betekenis van die onderlinge contacten bleek reeds bij de vier vrouwen die de kerngroep zouden vormen bij de voorbereiding van MVM: Joke Kool-Smit, Hedy d'Ancona, Elsje Engelsman-Scheen en Inez van Eijk. Joke Kool-Smit kende tot 1967 geen der drie andere vrouwen, maar kwam toen, zoals eerder vermeld, via haar echtgenoot in aanraking met D'Ancona. Deze laatste was sinds haar studententijd bevriend met de andere vrouwen.

Elsje Engelsman is vanaf het begin bij Vrouwen 2000 betrokken geweest. Deze in 1936 geboren psychologe en moeder van drie kinderen had vanuit haar vak een speciale interesse ontwikkeld voor gezinsproblematiek en seksualiteitsvraagstukken, die bij de voorbereiding van MVM haar vruchten zou afwerpen. (Eerder had ze in NVSH-verband met succes geijverd voor een verbetering in de verkrijgbaarheid van voorbehoedmiddelen.) De toen 28-jarige Inez van Eijk raakte ook al snel bij de werkzaamheden betrokken. Deze lerares Nederlands had al wat naam vanwege haar medewerking aan een televisieprogramma begin jaren zestig (samen met Hedy d'Ancona) en als publiciste.

De vier 'beginvrouwen' brachten eigen vriendinnen en kennissen aan als lid. Sommige leden hadden het 'onbehagen' gelezen, anderen hadden het nieuws over de organisatie in wording van horen zeggen of via een stuk in de krant.³⁵ Velen hebben de rondzendbrief rechtstreeks of van kennissen gekregen. Deze rondzendbrief kon een diep ingrijpende werking hebben. Zo vertelt Lies van Doorne, een nu 56-jarige juriste, hoe het stencil haar leven veranderde. In die tijd leed ze erg onder het gegeven dat ze als dertiger nog steeds ongehuwd was. Wat voor Van Doorne vooral veel betekende was het element van keuzevrijheid dat in het begrip roldoorbraak zat opgesloten, van het omverwerpen van de gevestigde normen en waarden over het man-vrouw-zijn, waartoe ook de dwingende huwelijksmoraal hoorde. 'Als je eenmaal die bril opeht, kun je het niet meer anders zien'.³⁶ Van Doorne zou in de zomermaanden bij de voorbereiding van MVM betrokken raken.

Organisatie en discussie

Een netwerk wordt niet zomaar een beweging. Daarvoor zijn organisatorische activiteiten nodig.³⁷ De organisatorische voorbereiding van MVM was grondig (zoals MVM ook later bekend zou staan als

een degelijk werkende groepering).

Het meeste voorbereidende werk voor de nieuwe actiegroep gebeurde in de zomer en het vroege najaar van 1968 en wel vooral door de kerngroep van vier, die werden geholpen door anderen. Veel arbeid werd in de avonduren verricht. De binnengekomen reacties moesten worden verwerkt en in juni werd een tweede rondzendbrief verstuurd naar degenen die zich hadden aangemeld, waarin de verdere plannen werden aangekondigd. De pers moest worden ingelicht, er werden spreekbeurten gehouden, werkgroepen voorbereid, contacten gelegd met andere organisaties en er werd gediscussieerd over een nieuw programma.³⁸

De contacten met andere groeperingen verliepen soms meer, soms minder prettig. Enthousiaste reacties op de voorgenomen oprichting van de nieuwe organisatie kwamen er van de kant van de NVSH-Rutgersstichting,³⁹ van de Nederlandse Vereniging voor homofielen COC en de Federatie van Studenten Werkgroepen Homosexualiteit (FSWH). Het COC beschouwde het wel als een omissie dat de 'dubbel gediscrimineerde' positie van homofiele vrouwen nergens in het voorlopige programma ter sprake kwam.⁴⁰ Een paar traditionele vrouwenorganisaties lieten schriftelijk blijken open te staan voor het nieuwe initiatief.⁴¹ Een vriendelijk-afwachtende opstelling die evenwel niet werd gedeeld door het Nederlands Vrouwen Comité (NVC), het overlegorgaan van de grote landelijk georganiseerde vrouwenorganisaties, noch door Vrouwenbelangen. Beide groeperingen voelden zich duidelijk bedreigd door de komst van de nieuwe organisatie, die daar ook wel aanleiding toe had gegeven met haar herhaalde malen aan de kaak stellen van het falen van de bestaande vrouwenorganisaties. Niettemin leidde mondeling en schriftelijk contact tussen Vrouwen 2000 en het NVC tot een soort van overeenkomst, namelijk om samen actie te voeren voor de gelijkschakeling van kleine schoolvakanties per rayon.⁴²

De besprekingen over een nieuw programma zouden uiteindelijk resulteren in een gewijzigd stuk, waarvan de definitieve versie pas in de maand oktober gereed kwam.⁴³ Ten opzichte van het oorspronkelijk ontwerp was er weinig veranderd, al waren de bewoordingen milder (teneinde een grotere groep te bereiken⁴⁴) en hier en daar wetenschappelijker.

De actiegroep (de term 'bond' werd nu niet meer gebruikt) droeg thans haar nieuwe en definitieve naam: *Man Vrouw Maatschappij*. De oprichtsters waren altijd maar matig enthousiast geweest over de

naam Vrouwen 2000, maar hadden hem voorlopig aangehouden bij gebrek aan beter. Over de nieuwe naam - de wijze van ontstaan is uit het geheugen van de betrokkenen verdwenen - waren zij evenmin tevreden. Enerzijds, zo was de opvatting, weerspiegelde de naam terecht het inzicht dat het niet alleen om een vrouwenvraagstuk, maar om een seksenvraagstuk ging: de achterstelling van vrouwen kon niet worden opgeheven zolang mannen niet bereid waren 'hiervoor in te leveren'. Bovendien wilde het feit dat mannen als groep in een betere positie verkeerden dan vrouwen, niet zeggen dat zij steeds zo gelukkig waren met het door de samenleving opgelegde rolpatroon, dat hen onder meer in de richting van (niet altijd prettige) full-time-banen dwong en hun weinig vrije keuze liet bij de inrichting van hun leven. Anderzijds werden de mannen in deze naam weer op de voorgrond geplaatst - omdat een andere volgorde 'niet klonk' - hetgeen hun bevoorrechte positie onderstreepte.⁴⁵

Het lidmaatschap werd opengesteld voor vrouwen en mannen die de doelstellingen van de organisatie onderschreven (in het oorspronkelijke ontwerp was dit alleen voorbehouden aan vrouwen met inkomsten uit arbeid, zoals eerder vermeld). De deelname van mannen aan de nieuwe organisatie vloeide in de eerste plaats voort uit de hierboven omschreven ideologische overwegingen, maar daarnaast speelden andere motieven een rol. Bij de in de samenleving bestaande weerstanden hoorde een beeldvorming over feministes als rancuneuze oude vrijsters; de participatie van mannen was een poging om die beeldvorming te doorbreken. Tevens was het een manier om zich te onderscheiden van het gros der traditionele vrouwenorganisaties; MVM was niet de zoveelste vrouwenorganisatie.⁴⁶

Op aandringen van onder meer Elsje Engelsman⁴⁷ kwam er een formulering in het program dat men het gezin niet als de enig wenselijke samenlevingsvorm zag, maar dat men open stond 'voor het bestaan en de zin van andere relatievormen'. Tevens drongen enkele personen aan op wijziging - een vrouw kante zich zelfs, tevergeefs, geheel tegen legalisering - van de abortusparagraaf.⁴⁸ In bedektere bewoordingen bleef de wens tot legalisering overeind.⁴⁹ De groep meende namelijk dat de 'huidige wetgeving in zoverre onvolledig is, dat zij de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor dergelijke ingrepen in handen legt van medici inplaats van bij de betrokkenen zelf, hetgeen niet in overeenstemming is met de beginselverklaring van de groep'.⁵⁰ (In deze beginselverklaring sprak men zich uit voor ieders recht 'zijn eigen geweten te volgen'.⁵¹) Het recht van het 'eigen geweten' moest wel ook gelden voor de 'individuele medicus' (waar-

mee werd bedoeld dat een medicus ook het recht moest hebben om geen abortus provocatus te willen uitvoeren). Bovendien wilde men onder meer bekendheid geven aan de 'namen en adressen van door medici geleide instanties die bereid zijn zwangerschappen te onderbreken'.⁵²

Ten slotte sprak men zich bij de paragraaf over het parttime-werk explicieter dan in het Vrouwen-2000-programma uit voor 'verkorting van de arbeidstijd'.⁵³

Eind september was het aantal potentiële actieve leden uitgegroeid tot een kleine honderd. 'Amsterdam' was oververtegenwoordigd; er waren nog relatief weinig leden van buiten, alhoewel hier en daar stevig werd gelobbied voor de nieuw op te richten organisatie.⁵⁴ De nieuwsbrief van 'Vrouwen 2000' van september vond het op grond van het aantal leden 'verstandig' om tot oprichting over te gaan. Dit zou gebeuren op zaterdag 26 oktober om 14.00 uur in Hotel Américain in Amsterdam.⁵⁵

Inmiddels was er voldoende geld binnengekomen om de eerste kosten te dekken, maar er was voor de toekomst nog meer nodig. Men streefde naar een soepele, efficiënt werkende en democratische organisatie. Een dagelijks bestuur moest een vlotte gang van zaken waarborgen. De leden kregen inspraak; dit zou gedeeltelijk schriftelijk kunnen gebeuren. Het bestuur en zijn assistenten waren voorlopig allen afkomstig uit Amsterdam, omdat er vaak vergaderd moest worden.⁵⁶ De oprichtingsvergadering werd door naar schatting ruim tweehonderd aanwezigen bijgewoond. Diverse kranten besteedden aandacht aan de nieuwe actiegroep - mede dankzij een gerichte publiciteitscampagne rond de oprichtingsdatum - waardoor het leden-tal in korte tijd groeide tot 250.⁵⁷

Slot: Radicaal en redelijk

Er was in 1968 een netwerk van goed opgeleide, vernieuwings- en emancipatorisch gezinde vrouwen van in de dertig, voor wie MVM op dat moment een antwoord op hun frustraties vormde. Deze organisatie bracht als eerste de diverse elementen van de boodschap van het nieuwe feminisme samen in een radicaal programma dat kernpunten van de tweede feministische golf bevatte. Bovendien wisten de oprichtsters van MVM de potentiële leden door een gedegen opbouw van de organisatie aan zich te binden. (Een half jaar na de

oprichting telde MVM al ongeveer 1000 leden.⁵⁸⁾

Het (vroeger) tijdstip waarop Vrouwen 2000/MVM voor het voetlicht trad drukte blijvend een stempel op de organisatie, die ontstond tegen een achtergrond van grote weerstanden in de Nederlandse samenleving jegens alles wat naar feminisme zweemde en van een grote mate van conservatisme inzake het seksenvraagstuk. Zo vond nog in 1965 ruim 82% van de respondenten in een representatieve steekproef onder de Nederlandse bevolking het bezwaarlijk dat moeders met schoolgaande kinderen een betaalde baan hadden.⁵⁹⁾ Het onbehagen onder jonge, goed opgeleide Nederlandse vrouwen was niet voor niets zo groot!

In de oprichtingsfase probeerde Vrouwen 2000/MVM via een gematigde opstelling de acceptatie te verwerven van de conservatievere buitenwacht. Vrouwen 2000/MVM keerde zich tegen de traditionele vrouwenorganisaties, maar haastte zich tegelijk te beklemtonen dat men graag met deze en andere organisaties wilde samenwerken. De nieuwe actiegroep had een radicaal programma, maar wenste dit uit te voeren binnen de gevestigde structuren. Vrouwen 2000/MVM verzette zich tegen de mannelijke dominantie in de samenleving, maar betrok desalniettemin vertegenwoordigers van de andere sekse bij haar organisatie. Op deze wijze verwierf MVM de nodige goodwill⁶⁰⁾ en een respectabel imago: hoewel radicaal toch redelijk. Deuren van belangrijke instanties werden hierdoor geopend.

Het gematigde opereren van MVM had evenwel ook een zwakke zijde. In de begintijd van haar bestaan - in latere jaren veranderde dat - zou de nieuwe organisatie zich naar buiten toe soms wel erg voorzichtig opstellen en zich in haar eisen en presentatie bovendien sterk richten op verbetering van de situatie van gehuwde vrouwen die betaald wilden werken.⁶¹⁾ Dit laatste werd in de hand gewerkt door het ledenbestand in die beginperiode. Dit werd in hoge mate gevormd door vrouwen van 30 tot 35 jaar, die voor hun huwelijk of voordat ze kinderen kregen even hadden 'geroken' aan interessante (hoewel - anders dan bij de oprichtsters van MVM - veelal geen academische) studies of banen, maar daarna werden geconfronteerd met het thuismoederschap en het huisvrouwenisolement.⁶²⁾ Op deze wijze werden de meer radicale ideeën tijdelijk aan het zicht onttrokken. Een oppervlakkige waarnemer kon zich afvragen wat het onderscheid was tussen deze actiegroep en de meer progressieve traditionele vrouwenorganisaties.

Het gezicht van MVM, radicaal maar toch redelijk, vormde een spiegelbeeld van de Nederlandse samenleving in de tweede helft van

de jaren zestig, waarin radicalisme op veel terreinen moest opboksen tegen conservatisme. De weerstanden en het conservatisme op het gebied van de seksenverhoudingen verminderden snel; langer lopende 'onderhuidse' trends en vernieuwingen in de samenleving raakten in een stroomversnelling.⁶³ De ruim 82% die in 1965 tegen het betaald werken van moeders met schoolgaande kinderen was, bleek in 1970 - in vijf jaar tijd! - geslonken tot iets minder dan 43%. 58% van de Nederlandse bevolking zou in 1968 onder bepaalde omstandigheden akkoord kunnen gaan met abortus provocatus; dit percentage bleek in 1970 gestegen tot ruim 79%.⁶⁴

De Nederlandse samenleving leek in de tweede helft der jaren zestig wel per jaar te veranderen. Een feministische organisatie in 1968 had met meer weerstanden te kampen dan een uit 1969 of later. Vijftien maanden na het ontstaan van MVM zou de actiegroep Dolle Mina met haar provocerende, ludieke acties in een paar weken tijd het feminisme meer bekendheid geven dan waarin MVM het hele jaar daarvoor was geslaagd. Maar Dolle Mina kon wel de vruchten plukken van wat MVM reeds aan vernieuwende denkbeelden had geformuleerd.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van mijn lezing voor de Wiardi Beckman Stichting, 18 mei 1989. Voor de totstandkoming ben ik dank verschuldigd aan de leden van de begeleidingsgroep bij de geschiedschrijving van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, namelijk Binky Berger, Pim van Oostrum, Els Ruijsendaal en Rosalieu Schenk. Zij verleenden assistentie bij de verwerving van het onderzoeksmateriaal. Bovendien heb ik kunnen profiteren van hun kritische opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel. Ook aan het commentaar van Christien Brinkgreve heb ik veel gehad. Het bronnenmateriaal bestaat grotendeels uit gegevens die te vinden zijn in het particulier archief van MVM. Daarnaast heb ik gesprekken gevoerd met de volgende personen: Hedy d'Ancona, Lies van Doorne, Inez van Eijk, Constant Kool, Henk Misset, Elsje Scheen, Rosalieu Schenk, Rikkemien Strating.
- 2 De geïndustrialiseerde Europese landen kenden in 1960 een gemiddeld percentage betaald werkende vrouwen van 30; Nederland vormde hierop een uitzondering met zijn 16,1%. Het verschil zat voornamelijk in het geringere percentage betaald werkende gehuwde vrouwen. (De andere uitzondering was Noorwegen, met 17,8% betaald werkende vrouwen.) Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955*, Nijmegen, 1978, p. 104.
- 3 Zie ook Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, *Spoor van vernieuwing*,

- Utrecht, 1988, p. 17.
- 4 Jo Freeman, *The politics of women's liberation*, New York, 1975, met name pp. 63-70.
 - 5 Simone de Beauvoir, *Le deuxième sexe* (1949); Margaret Mead, *Male and Female* (1949); Alva Myrdal & Viola Klein, *Women's two roles* (1956); Betty Friedan, *The feminine mystique* (1963); Evelyne Sullerot, *Demain les femmes* (1965).
 - 6 Elida Wessel-Tuinstra in: *Tien over tijd 1968-1978* (Aktiegroep MVM), Den Haag, 1978, p. 82.
 - 7 Zie onder meer Roel van Duyn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967*, Amsterdam, 1985, pp. 68, 69.
 - 8 Interview met Elsje Scheen, 3 maart 1989. Interview met Hedy d'Ancona, 18 april 1989. (Volgens Scheen waren Joke Kool-Smit, Hedy d'Ancona en zichzelf wel lid van de organisatie Vrouwenbelangen.)
 - 9 Vergelijk de doctoraalscriptie van Arina Angerman over de organisatie Vrouwenbelangen in de periode 1949-1967, Groningen, 1985, pp. 53-58.
 - 10 De gegevens over Hedy d'Ancona ontleen ik in hoofdzaak aan de bundel *Tien over tijd*, pp. 12, 13, en aan mijn interview met D'Ancona.
 - 11 Wim Hora Adema werd in februari 1968 ontslagen, waarbij haar feministische opstelling een factor was. Alle medewerksters dienden uit solidariteit eveneens hun ontslag in. Een paar van die vrouwen zouden gaan horen tot de eerste leden van MVM, onder wie - naast D'Ancona zelf - Wim Hora Adema, Marjolein Heiermans en Harriët Freezer. Nieuws van de Actiegroep MVM, MVM-archief, map oktober - december 1968, hierna map 2; nr. 1, oktober 1968.
 - 12 De gegevens over Joke Kool-Smit zijn in hoofdzaak ontleend aan een portret in *Hervormd Nederland*, 20 september 1986 en aan mijn interview met Constant Kool, 13 maart 1989.
 - 13 De lezing droeg de titel *Hoe staat het met de man en de vrouw in maatschappelijk opzicht*. Inleiding van mevr. J.E. Kool-Smit voor het Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk (Nivon), federatie Rotterdam, 22 maart 1967.
 - 14 Het enige belangrijke thema dat in de lezing aan de orde kwam en niet in het Gids-artikel, was de noodzaak van roldoorbraak tussen de seksen (Kool-Smit gebruikte overigens niet die term) en van mentaliteitsverandering op dit gebied, die al bij de jeugd moest beginnen.
 - 15 Op de dag dat Kool-Smit haar artikel op de post deed, gaf ze zich op als lid van de Partij van de Arbeid. Zie *Tien over tijd*, p. 50.
 - 16 De berekening van 30 uur was afkomstig van Constant Kool. In de lezing werd dit getal nog niet genoemd.
 - 17 Zie Petra de Vries, "Het persoonlijke is politiek" en het ontstaan van de tweede golf in Nederland 1968-1973', *Socialisties-Feministische Teksten 10*, Baarn, 1987, pp. 26, 27.
 - 18 Smit, *Tien over tijd*, p. 50.
 - 19 Marijke Harberts, *Afscheid van Joke Smit*, Amsterdam, 1987, p. 8.
 - 20 Interview met Rosalien Schenk, 2 maart 1989.

- 21 Ibidem.
- 22 Smit, *Tien over tijd*, p. 50.
- 23 H.A.J.F. Misset, "'Leliën des velds" of gewone mensen', *Vrij Nederland*, 17 en 24 februari en 2 maart 1968.
- 24 De desbetreffende formulering luidde: 'Over de invloed van het werken van de moeder op de fysieke en psychische gezondheidstoestand van de kinderen bestaat in het buitenland een uitgebreide literatuur. Aangenomen mag wel worden dat de afwezigheid van de moeder voor het jonge kind schadelijk moet worden geacht'. Zie *Advies over de arbeid van vrouwen in Nederland in het kader van de situatie op de arbeidsmarkt en het te voeren arbeidsmarkt-beleid*, uitgave van de Sociaal-Economische Raad, Den Haag, 1966, p. 23.
- 25 Misset, Leliën.
- 26 Mededeling van Misset.
- 27 Mededelingen van Misset. In een krante-interview uit 1973 maakte Joke Kool-Smit gewag van de betekenis die de artikelen van Misset voor haar hebben gehad. Zie *Knack*, 21 februari 1973, pp. 95 e.v. (Belgisch blad, te vinden in archief C. Kool - IIAV).
- 28 Er bestaat onzekerheid over de datum van het eerste rondschrijven. Op de stukken is geen datum vermeld en de tijdgenoten weten het zich ook niet meer precies te herinneren.
- 29 Kool-Smit, D'Ancona, 'inleidende brief' in *Tien over tijd*, p. 4.
- 30 Aan deze, mede door Engelsman-Scheen bedachte, naam zat een modieus tintje; in die tijd waren er veel initiatieven onder de noemer 2000. Interview met Elsje Scheen, 3 maart 1989. Smit, *Tien over tijd*, p. 51.
- 31 Hedy d'Ancona herinnert zich niet waarom deze beperking werd opgenomen.
- 32 Programma 'Vrouwen 2000', *Tien over tijd*, pp. 5-11.
- 33 Ibidem.
- 34 Hanneke van Buuren, *Eronderuit*, uitgave van MVM, Den Haag, 1973, pp. 3, 4.
- 35 Zie onder meer de interviews met Van Eijk en Scheen. Harberts, p. 8. Margreet Kolkman in *Tien over tijd*, p. 40. Piet Verhaart in *Eronderuit*, p. 47.
- 36 Interview met Lies van Doorne, 14 maart 1989. Zie ook Lies van Doorne in *Tien over tijd*, p. 18 en soortgelijke uitlatingen van Margreet Kolkman op p. 40 en van Elida Wessel-Tuinstra op p. 85. Zie ook Anneke Reuvekamp in de *Volkskrant* van 29 oktober 1988.
- 37 Freeman, met name pp. 63-70.
- 38 Interviews met Rikkemien Strating, Elsje Scheen, Inez van Eijk en Hedy d'Ancona. Verder: Kool-Smit, D'Ancona, Nieuws van de *Aktiegroep 'Vrouwen 2000'*, juni 1968. Deze nieuwsbrief ging vergezeld van een vragenlijst (nummer 2), waarin om nadere informatie werd verzocht. Zo werd geïnformeerd naar de eventuele bereidheid om vergaderingen te bezoeken, om administratieve werkzaamheden te verrichten (speciaal van half oktober tot half november) en naar de inzet voor actie-, werk- en werkcontactgroepen. *Vragenlijst* behorend bij Nieuws Vrouwen 2000 (vragenlijst nr. 2), map 1967 t/m september 1968 (hierna map 1), nr. 17. Hedy d'Ancona, 'Aktiegroepen

- in de vrouwenemancipatie', *De bevrijding van de vrouw*, Dic-map 42, Driebergen, 1973, p. 61.
- 39 Brief van Herma Vergouwe-Rutgers, 16 oktober 1968, map 2, nr. 6. Het is onduidelijk in hoeverre het in deze brief om een officieel NVSH-standpunt gaat, dan wel alleen om een positief antwoord namens enkele NVSH-vertegenwoordigers.
- 40 Brief van J.C.G. Fransen, namens het hoofdbestuur van de Ned. Ver. van homofielen COC, aan het bestuur van de actiegroep 'Vrouwen 2000' (Inez van Eijk), 22 oktober 1968, map 2, nr. 8. Brief van Joke Swiebel, voorzitter van de FSWH, aan het bestuur van MVM (I. van Eijk, secr.), 22 oktober 1968, map 2, nr. 10.
- 41 Zie brief van 24 september 1968, map 1, nr. 83 (Katholiek Vrouwengilde); brief van 1 november 1968, map 2, nr. 51 (redactie *Denken en Doen*, maandblad van de Ned. Ver. van huisvrouwen).
- 42 Nieuws van de Actiegroep 'Vrouwen 2000', september 1968, map 1, nr. 96, pp. 1, 8. Brieven van secretaresse NVC aan Joke Kool-Smit en Inez van Eijk, d.d. 4 juli 1968 (map 1, nr. 25), 22 augustus en 13 september 1968 (map 1, geen nrs.). Interview Scheen. Zie voor Vrouwenbelangen de brief van een hoofdbestuur lid aan Vrouwen 2000, 18 september 1968, map 1, nr. 77 (n.a.v. een ingezonden stuk in de *Volkskrant* van 7 september).
- 43 Dit ongedateerde programma verscheen onder de titel *Actiegroep Man/-Vrouw/Maatschappij* (map 1, nr. 97a). Nog op maandag 30 september werd over een herzien concept gediscussieerd bij Joke Kool-Smit thuis. Brief Dieke Merens aan Elsje Engelsman, 25 september 1968 (map 1, nr. 85).
- 44 Brief van Inez van Eijk, 27 september 1968, map 1, nr. 76.
- 45 Interviews met Van Doorne en Scheen. Zie ook Joke Smit in *Tien over tijd*, p. 51. Ze schrijft dat de naam de avond voor de oprichting van MVM bedacht was. Dit is onjuist. De naam bestond in ieder geval al half oktober. Zie persbericht van Hedy d'Ancona van 14 oktober 1968 (map 2, zonder nummer).
- 46 Diverse interviews, onder meer met Van Eijk, Van Doorne en Scheen. Zie ook Smit, *Tien over tijd*, pp. 50, 51. Verder de brief van MVM (Inez van Eijk) van 3 november 1968, map 2, nr. 57. De organisatie Vrouwenbelangen kende bij wijze van uitzondering wel mannelijke leden. Zie de scriptie van Angerman, p. 63.
- 47 Brieven van Dieke Merens en Elsje Engelsman, 2 juli en 8 juli 1968, map 1, nrs. 23, 24 a en b.
- 48 Zie het inschrijfformulier van de progressief-katholieke bedrijfseconoom Wijnand Klaver, map 1, nr. 19. Zie ook H. d'Ancona in *Tien over tijd*, p. 13 (bevestigd door Kool, zie interview).
- 49 Het is dus onjuist, zoals wordt beweerd, dat MVM de abortusproblematiek slechts grondig wilde bestuderen. Zie voor deze bewering Joyce Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, Den Haag, 1986, p. 145.
- 50 Actiegroep Man Vrouw Maatschappij, p. 8.
- 51 Beginselverklaring van MVM, map 1, geen nr. Mijn lezing wordt ook ver-

- tolkt in *De Groene Amsterdammer*, 2 november 1968, map 2, nr. 56.
- 52 Actiegroep Man Vrouw Maatschappij, p. 6.
- 53 Actiegroep Man Vrouw Maatschappij, p. 3. Zie ook Joke Smit, kanttekeningen bij het programma van Vrouwen 2000, map 1, nrs. 41, 86. Hier sprak zij zich uit voor verkorting van de arbeidsdag boven die van de arbeidsweek, waarmee zij preludeerde op haar latere feministische eis van een vijfjarige werkdag voor iedereen. Zij formuleerde haar wens voor een verkorte arbeidsdag zowel in termen van rechtvaardigheid - vrouwen moesten ook de kans krijgen buitenshuis te werken - als in termen van de vrije-tijdmaatschappij; het was ongewenst dat 'hogere functionarissen volledig opgeslokt' werden door hun werk. Dit zou in de jaren zeventig onderdeel worden van feministisch streven naar een andere cultuur.
- 54 Brief van Inez van Eijk, secretaresse van Vrouwen 2000, 27 september 1968, map 1, nr. 76. Nieuws van de Actiegroep Vrouwen 2000, september 1968, map 1, nr. 96. Nieuws van de Actiegroep MVM, oktober 1968, map 2, nr. 1. Notulen van de oprichtingsvergadering, map 2, nr. 25, p. 3. Brief van Herma Vergouwe-Rutgers aan Joke Kool-Smit, 16 oktober 1968, map 2, nr. 6. Hierin wordt melding gemaakt van gelobby voor MVM in Amersfoort. Zie ook Joke Smit, *Tien over tijd*, p. 50 (activiteiten in Groningen en Leiden).
- 55 Nieuws van de Actiegroep 'Vrouwen 2000', september 1968, map 1, nr. 96.
- 56 Nieuws Vrouwen 2000, september 1968, pp. 2, 9. Nieuws van de Actiegroep MVM, oktober 1968, map 2, nr. 1. *Het Parool* van 29 oktober 1968 wist te melden dat er tot dan toe f2000,- aan giften was binnengekomen (volgens een mededeling van Joke Kool-Smit). De eerste bestuursleden van MVM waren Joke Kool-Smit, voorzitter; Hedy-d'Ancona, vice-voorzitter, pers en publiciteit; Henk Misset, beleidszaken; Inez van Eijk, secretaresse; Elsie Engelsman-Scheen, penningmeesteresse; Agnes Zwaneveld, coördinatie werkgroepen; Henk van Heek, coördinatie werkgroepen. Zie de Agenda van de vergadering te houden op 26 oktober 1968, map 2, nr. 18.
- 57 Interview met Kool. Zie ook diverse documenten (onder meer perscommuniqué's van Vrouwen 2000/MVM, 14 oktober 1968, map 2, zonder nummer; oktober 1968, map 2, nr. 36) en knipsels (verslagen in kranten over de oprichting), map 2, nrs. 13, 37, 38, 45-47, 56.
- 58 D'Ancona, Aktiegroepen, p. 61.
- 59 Middendorp, 'Culturele veranderingen in Nederland, 1965-1970', *Intermediair*, 15 maart 1974, p. 5.
- 60 D'Ancona, Aktiegroepen, p. 62.
- 61 Zie onder meer Heather Cameron, Anna Vermeiden, *Heel Nederland kon hen zien. Televisie-uitzendingen en de beginjaren van de tweede feministische golf*. Doctoraalscriptie contemporaine geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam, 1988.
- 62 Diverse interviews. Zie ook D'Ancona, Aktiegroepen, pp. 61, 62.
- 63 C. Brinkgreve & M. Korzec, *Margriet weet raad*, Utrecht/Antwerpen, 1978, met name pp. 126, 127.
- 64 Middendorp, *Culturele veranderingen*, p. 5.